УДК 94 (477)

Ніколаєв І.Є., Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

Ніколаєв Ігор Євгенович (1975 р.н.). Закінчив історичний факультет МДПУ у 1997 р. Здобувач кафедри новітньої історії України Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Тема кандидатської дисертації – *„Масові репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ-НКВС в період тоталітаризму (20-50 роки) XX ст.”*

Репресивна політика радянської держави проти працівників НКВС в часи Великого терору 1936-1938 років

У статті зроблено спробу розкрити репресивну політику радянської держави проти працівників органів НКВС. На основі численних кримінальних справ автор показує масштабну картину терору, що мав місце на території нашої країни в другій половині 30-х років.

In this article the author tries to reveal the policy of repressions of the Soviet state against the NKVD employees. On the basis of numerous criminal cases he shows a great picture of terror, which took place on the territory of our country in the second part of the 30s.

Важливим завданням історичної науки в наш час є дослідження масових репресій, які запровадив тоталітарний режим проти різних верств радянського населення. В умовах незалежної України відкрилися широкі можливості для вивчення цієї проблеми в зв’язку з доступом до документальних матеріалів, що знаходяться у центральних і місцевих державних архівах, архівах Служби безпеки та МВС України.

За останній час вийшов ряд праць сучасних вчених, присвячених темі репресивної політики сталінського режиму проти співробітників правоохоронних органів. Насамперед, це праці Ю.І.Шаповала, В.А.Золотарьова, М.М.Шитюка, В.М.Нікольського [1] та ін., в яких автори розкривають головні передумови, масштаби та наслідки репресій. Базуючись на свіжих архівних джерелах та сучасних дослідженнях істориків, автор ставить метою висвітлити нові аспекти цієї проблеми – політики радянської держави щодо працівників НКВС.

Починаючи з 1920-х років, диктатура пролетаріату поступово трансформувалася в диктатуру однієї партії, вже у своєму генетичному коді первісно передбачаючи насильство як засіб досягнення політичних і економічних цілей. Кульмінацією політики, заснованої на створенні образу “ворога народу” та його безжалісному знищенні, стали часи Великого терору середини 30-х років, коли його колесо підминало під себе не лише “класових ворогів” та “соціально ворожий елемент”, а й тих, хто сам активно допомагав становленню і зміцненню тоталітарної системи – працівників НКВС.

10 липня 1934 р. ДПУ стає підрозділом Наркомату внутрішніх справ. Наркомом призначається Генріх Ягода. До 1937 р. НКВС, його управління на місцях з сотнями тисяч працівників наділяються абсолютною владою, спеціальні відділи працюють на всіх підприємствах та установах. Гігантська мережа інформаторів охоплює

всю країну. НКВС передаються найкращі квартири, будинки відпочинку та лікарні. Наприклад, керівник Дніпропетровського УНКВС Сергій Миронов мешкав в старовинному особняку, де на першому поверсі був просторий кабінет з виходом на веранду, на другому – кімнати для гостей, кінозал, більярдна кімната, туалети з ванними в кожному крилі. Але всіма цими благами Миронов користувався недовго: він був заарештований та розстріляний у 1939 р. [2].

У 1934-1936 рр. у Й.В.Сталіна та його оточення ще не виникало задуму розпочати репресії проти НКВС та значної частини військових керівників Червоної Армії. Для цього не було не тільки реальних підстав, але і більш-менш сприятливих обставин. Головна увага приділялась боротьбі з колишніми лідерами та рядовими учасниками антисталінських опозицій – троцькістів та зінов'євців. Масові репресії проти працівників НКВС певним чином стали наслідком саме цієї боротьби.

26 вересня 1936 р. наркомом внутрішніх справ СРСР замість Генріха Ягоди був призначений секретар ЦК ВКП(б) та голова комісії партійного контролю М.Єжов [3]. Тодішній керівник НКВС України Балицький, відчуваючи наближення трагічних перемін, енергійно почав міняти керівників у центрі й на місцях. Наприклад, начальник УНКВС по Донецькій області комісар держбезпеки В.Іванов став заступником наркома внутрішніх справ УРСР 15 квітня 1937 р. замість З.Кацнельсона, що був призначений заступником ГУЛАГу НКВС СРСР. Ще одним заступником Балицького став начальник УНКВС по Харківській області К.Карлсон, начальник УНКВС по Вінницькій області старший майор державної безпеки Д.Соколинський очолював з 16 грудня 1936 р. УНКВС по Дніпропетровській області замість призначеного начальником УНКВС по Західносибірському краю комісара державної безпеки 3-го рангу С.Миронова-Короля [4]. У середині травня 1937 р. змінюється і керівництво наркомату внутрішніх справ. Замість Балицького, який був відправлений до Далекосхідного краю, де потім він буде 7 липня 1937 р. заарештований, наркомом став І.Леплевський [5].

Усунення В.Балицького потягло за собою арешти серед тих, хто з ним працював. До кінця 1937 р. було заарештовано понад 200 співробітників УДБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушосдору, яких звинуватили у причетності до "троцькістської терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації" [6].

Потрібно відзначити, що Леплевський мав особисту образу та жагу помсти щодо співробітників українського НКВС. До 1933 р. він працював заступником голови ДПУ УСРР, звідки через конфлікт з Балицьким вимушений був переїхати до Саратова, де очолив місцеве ОДПУ. За свідченням у 1956 р. колишнього співробітника оперативного відділу ДПУ УСРР Й.Г.Гудзя, під час від'їзду на вокзалі Леплевський звернувся до заступника начальника оперативного відділу ДПУ УСРР Амірова-Пієвського з такими словами: "Я їду з України, але я ще сюди повернуся і з усіма розрахуюсь" [7]. Врешті, так воно і сталося. І можна тільки уявити ентузіазм, з яким вдався новий начальник НКВС до "чисток" підлеглого йому наркомату.

Фабрикується справа про "антирадянський заколот у НКВС УРСР на чолі з наркомом Балицьким". Серед заколотників опиняються працівники наркомату М.Бачинський, В.Іванов, К.Карлсон, З.Кацнельсон; М.Олександровський, І.Купчик, П.Рахлін, О.Абугов, Я.Краукліс, П.Словинський, Ю.Елькін, С.Карін-Даниленко, начальники облуправлінь НКВС: Вінницького – Г.Клювгант-Гришин, Одеського – О.Розанов та багато інших [8].

У 1937 р. пройшло святкування 20-річчя заснування ВНК. Розмах урочистостей був надзвичайно великий. Відомий радянський драматург О.Корнійчук казав, що "нещадна боротьба з ворогами народу є виявом справжнього гуманізму, і ми одностайно вітаємо наших славних чекістів за їх нещадність до ворогів" [9]. В той же час йшло винищення героїв урочистостей, багато чекістів, відчуваючи наближення арешту, вирішували самі звести рахунки з життям. Так вчинили начальник 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР В.М.Курський, засновник трудових комун для карних злочинців, друг М.Горького Погребинський, колишній начальник Харківського УНКВС комісар держбезпеки 3-го рангу С.С.Мазо та інші [10].

Перша хвиля арештів викликала справжню паніку серед чекістів. "У мене жахливий стан, чекаю кожної хвилини арешту!" – скаржився знайомим майор державної безпеки С.Цикліс [11]. Нервування його не були безпідставні. 1

липня 1937 р. усунуті з посад начальник УНКВС по Чернігівській області майор державної безпеки П.Соколов-Шостак, начальник 6-го відділу УДБ НКВС майор державної безпеки Я.Письменний, начальник 22-го загону НКВС УРСР майор Ю.Шостак [12].

Знайшлися "вороги народу" і серед відповідальних працівників міліції – за грати потрапили начальник УРСМ НКВС УРСР М.С.Бачинський, начальник карного розшуку республіки А.Я.Аузен та начальник Одеської обласної міліції П.М.Селіванов [13].

На Пленумі ЦК КП(б)У 3-4 липня 1937 р., поза сумнівом за інформацією І.Леплевського, в постанові було сказано не тільки про "ураження" чекістських кадрів, а й про "бездіяльність протягом кількох років органів НКВС". Серед "негідних звання членів та кандидатів у члени ЦК" опинились заступник наркома внутрішніх справ К.Карлсон, начальник УНКВС по Харківській області С.Мазо [14].

Після того, як 26 липня 1937 р. у Москві почав давати зізнання заарештований Балицький, заступників наркома внутрішніх справ УРСР В.Іванова та К.Карлсона було звільнено з посад та відправлено "у розпорядження НКВС СРСР". Іванова заарештували у Москві 1 серпня, а Карлсона поки що призначили начальником Томськ-Асинського табору НКВС СРСР. Незабаром обидва будуть розстріляні [15].

Збирався у Москві компромат й на самого Леплевського. Цікаво, що ще у квітні 1937 р. проти нього спрямували гнів працівники заводу "Червоний Профінтерн". Щоправда, зробили це в анонімному листі, вимагаючи "швидко викрити" Леплевського, оскільки він мав зв'язок з троцькістами. 22 вересня слідчі НКВС дістали заяву від заарештованого С.Іванова, що у 1921 р. Леплевський у Катеринославі захищав платформу Троцького [16].

Заяви такого роду збиралися, аналізувалися і систематизувалися. Ця "вибухівка" могла у потрібний момент спрацювати, знищивши Леплевського та багатьох його підлеглих, висуванців. Та спочатку потрібно було знайти Леплевському заміну. Його наступником став 35-річний начальник УНКВС по Оренбурзькій області старший майор державної безпеки О.І.Успенський [17].

У середині лютого 1938 р. з метою прискорення вияву "ворогів народу" особисто до Києва приїжджає М.Єжов. На оперативній нараді за участю всіх начальників обласних управлінь НКВС УРСР нарком охарактеризував всю здійснену І.Леплевським роботу як "штукарство, безсистемність та удар по одинаках". Себто з цим приїздом і розпочалася друга хвиля арештів працівників українського НКВС. Першим було заарештовано начальника відділу кадрів НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки М.Северина, звинуваченого у шпигунстві на користь Німеччини]18]. Після нього були заарештовані начальник УНКВС по Полтавській області капітан міліції А.Петерс-Здебський, заступник начальника УНКВС по Донецькій області майор державної безпеки Г.Загорський-Зарницький, капітани державної безпеки: А.Геплер – помічник начальника УНКВД по Чернігівській області, Д.Орлов – начальник КРВ УДБ УНКВС по Донецькій області, Я.Флейшман – начальник ОВ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області та десятки інших [19]. Крім того, наказами від 26 лютого та 3 березня 1938 р. Єжов змінив усіх без винятку начальників обласних відділень УНКВС в Україні [20]. 9 березня 1938 р. заарештовано також ще одного високого посадового керівника – заступника начальника республіканської міліції Я.З.Камінського [21].

Для проведення слідства у справах заарештованих чекістів Успенський створив особливу оперативно-слідчу групу на чолі із заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом державної безпеки Д.А.Перцовим, якою лише за період з 21 лютого по 31 квітня 1938 р. був заарештований 241 співробітник НКВС [22]. Виступаючи на XIV з'їзді КП(б)У, який відбувся 13-18 червня 1938 р., О.Успенський стверджував, що "апарат НКВС на Україні засмічувався протягом ряду років троцькістсько-бухарінським, буржуазно-націоналістичним, сіоністським та просто шахрайським елементом. Ворогам народу Балицькому і Леплевському вигідно було мати такий склад у апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля" [23].

Серед аспектів "єжовщини", які ще потребують уважного і неупередженого дослідження, є тема антисемітизму. За даними, які наводив у лютому 1998 р. у виступі на міжнародному симпозіумі "Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ" (Гамбург, Німеччина) голова ради і керівник наукових програм Московського науково-інформаційного і просвітницького центру "Меморіал" Арсеній Рогинський, у 1935 р. у

НКВС працювало 40% євреїв, а у 1940 р. їх залишилось всього 4%.

Такий самий розвиток подій спостерігаємо і в Україні, де, наприклад, НКВС своєю телеграмою від 28 грудня 1937 р. вимагав "негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувати антирадянський сіоністський актив". І такі пошуки було розпочато. Продовжились вони і після арешту І.Леплевського [24].

26 квітня 1938 р. доходить черга й до колишнього керівника українського НКВС Леплевського. В архівно-слідчій справі № 967454 по обвинуваченню І.Леплевського є тільки один протокол його допиту від 22 травня 1938 р. Цей допит проводили співробітники СПВ ГУДБ НКВС СРСР майор державної безпеки Г.Лулов та капітан державної безпеки Ю.Візель. Колишній нарком внутрішніх справ УРСР свідчив, що ще у 1926-1930 рр. співчував троцькістам, хоч зовні завжди виступав за лінію партії [25]. Також І.М.Леплевський розповів слідству, що "у ряді областей сиділи мої люди, які беззаперечно виконували всі мої завдання та доручення. В Одесі – Глузберг, начальник 5-го відділу, в Києві – Роголь, начальник 3-го відділу, в Донбасі – Загорський, кадровий троцькіст, заступник начальника обласного управління, в Чернігові – Геплер, троцькіст, і у Києві, у міліції, – Камінський, троцькіст. В цій роботі великі послуги зробив йому начальник відділу кадрів М.Северин" [26].

28 липня 1938 р. виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР на закритому засіданні винесла згідно зі ст. 58-1, пункт "б", 58-8 та 58-11 Кримінального кодексу РРФСР звинувачувальний вирок відносно гр. І.Леплевського: вищу форму соціального захисту – розстріл. Того ж дня вирок приведено до виконання [27].

Не набагато пережив Леплевського та інших жертв другої чистки й О.І.Успенський. М.Хрущов згадував, що якось йому зателефонував Сталін і, сказавши про те, що на Успенського є серйозний "компромат", запропонував заарештувати останнього. Тільки-но Хрущов поклав трубку телефона, як знову пролунав сигнал. І знову це був Сталін: "Ми ось порадились і вирішили, щоб Ви Успенського не заарештовували. Ми викличемо його у Москву і заарештуємо тут. Не втручайтесь у ці справи" [28].

Передчуваючи неминучість арешту, Успенський 14 листопада 1938 р. інсценує власне самогубство та, використовуючи підроблений паспорт, зникає з Києва. Переховується у Архангельську, Калузі, Муромі, але 15 квітня 1939 р. заарештовується у Челябінській області, після чого – суд і смертний вирок. Після О.Успенського обов`язки наркома внутрішніх справ України з 7 грудня 1938 р. до 2 вересня 1939 р. виконував Амаяк Кобулов, а потім на цю посаду було призначено Івана Сєрова [29].

Тим часом тривало знищення самих єжовців. 25 листопада 1938 р. указом Президії Верховної Ради СРСР М.Єжов був звільнений з посади наркома внутрішніх справ СРСР. Тоді ж цю посаду зайняв Л.Берія. Розпочалася чергова "чистка" НКВС. Так, 22 лютого 1939 р. були засуджені до розстрілу М.Берман, С.Жуковський та Л.Заковський. Чекали вироку М.Ніколаєв-Журі, Д.Апресян, В.Хворостян, Д.Дмитрієв та інші. 6 квітня 1939 р. заарештували колишнього першого заступника внутрішніх справ та начальника ГУДБ НКВС СРСР М.Фриньковського, а через чотири дні й самого Єжова [30]. Протягом 1939 р. з органів держбезпеки було звільнено 7372 особи (22,9% від загальної кількості оперативно-чекістських кадрів НКВС СРСР), з них 66,5% – за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та з компрометуючими матеріалами [31]. За даними, які наводить В.М.Нікольський, загальна кількість репресованих працівників НКВС в Україні в період 1937 року складала 236 осіб [32].

Найбільше працівників НКВС було репресовано зі складу центрального апарату – 85 осіб (36,0% від загалу по Україні). По областях найбільшими у 1937 р. арешти були по УНКВС Вінницької області (40 осіб, 16,9%), далі йшли Одеське (29 осіб, 12,4%), Харківське (24 особи, 10,2%), Київське (18 осіб 7,6%) та Чернігівське (16 осіб, 6,8%) УНКВС. Арешти по УНКВС Миколаївської, Донецької, Дніпропетровської областей не перевищували десяти працівників. По УНКВС Житомирської, Кам'янець-Подільської та Полтавської областей арештів серед працівників цієї установи взагалі не було.

У 1938 р., після другої чекістської чистки, кількість заарештованих співробітників НКВС лише за першу половину року сягала вже 790 осіб, що становило 0,9% від арештів інших репресованих категорій радянського суспільства [33]. В цілому за 1938 рік тільки в апараті НКВС УРСР було заарештовано 261 "зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів". А всього у 1938 р. в

Україні заарештували 994 співробітників НКВС [34].

Підсумовуючи картину репресій проти працівників НК-ДПУ-НКВС у 1930-38 рр., неможливо обійти питання їх наслідків для країни. На думку автора, найбільш трагічним аспектом, враховуючи початок Другої світової війни, мало перш за все винищення працівників іноземного відділу НКВС, розвідників, які перебували за кордоном. Майже 90 відсотків працівників цього відділу на чолі зі Слуцьким буде знищено у кривавих чистках. Це приведе до значного погіршення розвідувальної праці за кордоном, недовірливого ставлення до інформації, наданої іноземною резидентурою. Наприклад, однією з причин скептичного ставлення керівництвом СРСР до попереджень Ріхарда Зорге щодо фашистської агресії було те, що всіх, хто працював з ним, розстріляли, а сам Зорге ухилився від приїзду до СРСР [35].

Але найстрашнішим стало те, що країна поринула в атмосферу суцільного страху, коли кожний міг стати жертвою доносу. Доносительство стало синонімом чесної громадянської позиції радянської людини. Як висловився, виступаючи у Великому театрі на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю ВЧК, А.Мікоян: "У нас кожний трудівник – працівник НКВС" [36]. Можна лише уявити психологічний клімат у підрозділах НКВС при невщухаючих тотальних репресіях, коли людина, яка ще вчора була твоїм керівником, завтра заарештовується як ворог народу. Саме страх перед арештом за сфальсифікованим обвинуваченням, неможливість висловлювання точки зору, яка не співпадає з офіційною, зіграла свою трагічну роль на початку війни, коли силові структури виявились абсолютно не готовими до оборонної війни, що призвело до великих людських та матеріальних втрат в перші місяці військових дій.

Література

1. Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002; Золотарьов В. Заручник системи Я.Камінський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1996. – № 1/2; Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті-50-ті роки XX століття. – К.: Тетра, 2000; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-1950-ті рр.). – Донецьк: ДонНУ, 2003.
2. Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 411.
3. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919-1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 149.
4. Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 280-282.
5. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 66.
6. Державний архів служби безпеки України (далі – ДА СБУ), спр. 312, арк. 48.
7. Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 53.
8. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 157-160; Шитюк М.М. Вказ. праця. – С. 294-296.
9. Комуніст. – 1937. – 21 грудня.
10. Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 408; Радзинский Э. Сталин. – М.: Вагриус, 1997. – С. 421.
11. Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 50.
12. Архів Управління МВС України по Харківській області, ф. 48, оп.1, порція 6, спр. 31, арк. 27.
13. Золотарьов В. Заручник системи Я.Камінський. – С. 294.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп.1, спр. 491, арк. 5.
15. Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 391, 397.
16. Архів Управління СБУ по Харківській області, спр. 9880, т. 4, арк. 42.
17. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 173.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 426.
19. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 177-178.
20. Архів Управління МВС України по Харківській області, ф. 48, оп. 1, порція 6, спр. 32, арк. 60, 141.
21. Золотарьов В. Заручник системи Я.Камінський. – С. 296.
22. Державний архів СБУ, спр. 36991-ФП, арк. 123-124,
23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 475.
24. Шаповал Ю. Переддень і апогей Великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 470.
25. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 179.
26. Золотарьов В. Заручник системи Я.Камінський – С. 296.
27. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 181.
28. Хрущов Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания. – К., 1989. – Т. 1. – С. 172.
29. Шаповал Ю. Переддень і апогей Великого терору. – С. 483.
30. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919-1941. – С. 112.
31. Кокурин А., Петров Н. НКВД: структуры, функции, кадры. Статья вторая (1938) // Свободная мысль. – 1997. – № 7. – С. 110, 111.
32. Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 254.
33. Там само. – С. 259.
34. ДА СБУ, спр. 312, арк. 89, 92.
35. Радзинский Э. Сталин. – М.: Вагриус, 1997. – С. 371.
36. Там само. – С. 432.

Надійшла до редколегії 16.03.2004 р.